

Rusínová, Zdenka

K tvoření adjektiv ve staré češtině

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná.
1966, vol. 15, iss. A14, pp. [141]-145

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100435>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ZDENKA RUSÍNOVÁ

K TVOŘENÍ ADJEKTIV VE STARÉ ČEŠTINĚ

Tvoření adjektiv podléhalo poněkud jiným zákonům než nejbližší oblast tvoření slov — tvoření substantiv. Lze tak soudit podle výsledků v obou oblastech, jak je známe ze současné češtiny. U substantiv došlo během vývoje jazyka ke vzniku slovo-
tvorných typů, k ustálení slovo-
tvorných modelů. Jinými slovy — jednotlivé přípony se používají v ustálených případech pro vyjádření určitých významů. Téměř každý význam se dá vyjádřit určitým rejstříkem přípon, jehož část tvoří základní přípony, ty upevňují slovo-
tvorný typ, a některé přípony „okrajové“, které mohou přecházet k jiným typům. Naproti tomu „adjektiva netvoří tak vyhraněné významové skupiny jako substantiva. Odvozeniny s jednou příponou mívají významy dosti rozmanité...“ (Trávníček, Mluvnice spisovné češtiny I, Praha 1951, s. 329) a jeden význam může mít více možností vyjádření.

Z tohoto důvodu je nutno zvolit odlišný postup při zkoumání adjektiv ve staré češtině, než tomu bylo při tvoření substantiv. (Srov. předcházející ročníky Sborníku.) Chceme-li zjistit, do jaké míry se už ve staré češtině diferencovaly významy a prostředky pro jejich vyjádření u adjektiv, pak se jeví jako nejvýhodnější způsob porovnávat pouze adjektiva utvořená od stejných základů. Tato adjektiva si totiž v určité jazykové situaci nejvíce konkurovala. Základ adjektiva byl v povědomí mluvčího pevněji fixován než přípony, kterými se přesný význam dotvářel. Mezi různými příponami uživatel jazyka obvykle volil až při aktu jazykového projevu. Tím ovšem nepopíráme existenci obvyklých a automaticky používaných výrazových prostředků (přípon) ve staré češtině. S postupem vývoje se volba přípon automatizovala stále více.

V případě, že doklady na adjektiva utvořená od stejných základů nejsou vytrženy ze souvislosti, nýbrž pomůže-li nám souvislost určit jejich co nejpřesnější význam, pak se musí nutně projevit jak synonymita různých prostředků, tak i formální a významová samostatnost prostředků jiných a rovněž se ukáže, které významy vyžadovaly pro sebe specifické výrazové prostředky a které naopak bylo možno vyjadřovat ještě prostředky společnými.

Ve staré češtině existovaly jisté řady přípon, které se připojovaly ke stejným základům. Z hlediska významového lze rozdělit tyto řady na tři velké skupiny přípon.

Do první skupiny lze zařadit různé sufixy, které připojeny k téměř základu tvoří navzájem diferencovaný význam. Za základ vezmeme přípony -ý, -ný, -ký, -ový, (-ský), -í, (-ní). Ve staré češtině bylo možno zaměňovat tyto přípony mezi sebou: -ý || -ný: *lůtý* (prudký, lýtý), *lůtný* (prudký, zlý), *krutý*, *krutný* (lovec), *krupý*, *krupný* (hrubý, zlý), *chytrý*, *chytrný*, *chudý*, *chudný*; -ý || -ký: *brzý*, *brzký*; -í || -ný || -ský: *mateří* (žalost), *materný* (milost), *mateřský* (litovanie); -ný || -ský: *chlapný* *chlapský* (selský), *člověčný*, *člověčský*, *božný*, *božský*; -ový || -ský: *modlový*, *modl-*

ský (chrám), *májový*, *májský* (čas); *-ový* || *-ý*: *kterakový*, *kteraký*, *kakový*, *kaký*, *jinakový*, *jinaký*; *-ový* || *-ný* (|| *-ěný* || *-ský*): *mrkvový*, *mrkevny* (vino, semeno), *losový*, *losný* (dni), *chrámový*, *chrámný*, *chrámský*, *hrobový*, *hrobný*, *hrobský*, *kladivový*, *kladivný*, (zvuk), *kamenový*, *kamenný* (slup), *dřevový*, *drevný*, *dřevěný*, *jablečný*, *jablkový*, *jablčěný*, *jablonový*, *jablonný*, *jablonský*; *-í* || *-ový*: *hranostají*, *hranostajový* (kožich); *-ní* || *-ový*: *hradní*, *hradový*, *kútí*, *kútový* (kámen úhelní); *-ní* || *-ský*: *dobrodružní*, *dobrodružský*, *břežní*, *břežský*; *-ní* || *-ný*: *krevní*, *krevný* (písař, soud), *děvojní*, *děvojný* (dívčí); *-ký* || *-ní* || *-ový*: *leský*, *lesní*, *lesový* (zvířata).

Všechny uvedené přípony se v nové češtině používají, ovšem ne stejným způsobem (ne od týchž základů) jako v češtině staré. Vyjadřují se jimi významy v širším smyslu přivlastňovací, význam původu z něčeho a tzv. význam široce vztahový.

Kromě uvedených přípon je třeba věnovat zvláštní pozornost příponám, jejichž společnou částí je přípona *-ov-*. Připojují se k základům označujícím živé bytosti a tvoří adjektiva přivlastňovací. Tato adjektiva si udržela v historickém vývoji jazyka jisté zvláštnosti. Zachovala si, jak známo, dvojí sklonění, jmenné a složené. Typy složené se tvořily nejčastěji příponou *-ov-* a pádovou koncovkou složeného skloňování. Složené tvary se vyskytovaly i v nominativu singuláru. Význam přípony *-ový*, *-ová*, *-ové* nemusel však být jednoznačně přivlastňovací (souvisí se širokým uplatněním přípony). Přípona mohla mít: a) přivlastňovací význam v užším smyslu slova (byla ekvivalentem dnešní přípony *-ův*, *-ova*, *-ovo*), b) mohla mít přivlastňovací význam v širším smyslu (byla ekvivalentem dnešní přípony *-ský*, *-í* atd.), c) zřídka mohla zastávat různé významy jiné.

Příklady: *umění apotékářové* (= *-ské* i *-ovo*), *kůž beranová* (*-ova*), *lid muřínový*, *dietky muřéninové* (*-ské*, *-ový*), *koruna, otlata mučenníková, mnichový* (= *mnišský*), *čest, hodnost mistrová* (= *ovská*), *z osídla lovcového, jeskyně lotrová* (= *peleš lotrovská*), *mámenie kúzedlníková* (= *-cká* i *-ova*), *domu kupcového, králové rúcho, krev kozelcová, řemeslo kovářové, v zracích kacieřových, v síle koňovej, smutek duchovní* (duševní, smutek duše), *knížata jezdcová* (na koni jedoucí), *molevé ohlodávanie* (označení původce), *kněží modlářových* (k modlám se modlicí kněží).

Vedle této nejčastější přípony už však pronikalo i užívání přípon obvyklých v současné češtině: *apotékářské dielo, kovářský tovaryš, mládenčí věk, konie maso, koruna mučedlničí, mučedlničská, dieblí zlost, diebelské pokušenie, kupčí stoly a lavice, kupčeské těženie peněz, domu kupečského*.

Od základu *-ov-* vznikaly varianty přípon s významem často stejným (podobně jako u základů neživotných): *lotrovní, lotrovský, mistrovny, mistrovský* (*naučenie, dielo*), *královny, královský, duchovny*. U uvedených typů je význam přivlastňovací určen základem, který tvoří životné substantivum. Přípona *-ový* (*-ov*) je sice charakteristická pro uvedené typy, ale je velmi častá i u typů jiných. Připojena k neživému základu může označovat např. původ z nějaké látky (*medový*) nebo podobnost (*kruhový*).

Druhá skupina přípon tvoří přechodnou skupinu. Adjektiva utvořená těmito příponami od stejného základu nemají už nediferencovaný význam, jedna nebo dvě přípony se užívají jen pro vyjádření určitého významu a jsou s postupem vývoje s ostatními nezaměnitelné. V našem příspěvku ke tvorbě adjektiv se pak s těmito oddělovacími se významy a jejich výrazovými prostředky setkáváme i ve skupině přípon, kde některé z nich už budou vystupovat jako samostatné přípony mající svůj určitý význam.

Vlastnost oplývání nějakým předmětem se oddělila od významů široce vztahových a vyjadřovala se pomocí přípon *-atý*, *-itý*: *břichatý* (= člověk mající

velké břicho), současně se používalo *břušný, břuchový; letitý* (starý), vedle toho *letný* (přátelský, milý, letitý), *končitý, končatý* (špičatý, ostrý), *koneční* (jsoucí na konci), *-ivý, -avý: dščivý, dščavý* (den) a zároveň *dščový* (voda, den).

Význam větší intenzity vlastnosti se vyjadřoval příponou *-úci: bezdnúci* (naprosto bezedný), *bezedný, bezdnivý* (bez dna), *krvúci* (hodně zakrvavený), *krvútný*, (srov. současné zima zimoucí).

Význam podobnosti se vyjadřoval příponou *-ový: hovadový* (hovadové srdce = člověk mající nelitostně tvrdé srdce), *hovadský, hovadný* (stvoření), *dobytkový* (tvářnost), *dobytečný, dobytčí* (stáj).

K diferenciaci významů a opětnému jejich spojení došlo v případě *loktový, loketní*. Přípona *-ový* měla v tomto případě, stejně jako jinde, význam širší, loktový znamenalo cokoli, co se k lokti vztahovalo. Pro význam míry se ustálila přípona *-ní* (*miera loketní*), která pronikla k těm významům, kde se užívalo dříve přípony *-ový* (*loketní rána, loktový vrch* — na ruce).

Někdy dostala forma s určitou příponou přenesený význam a lexikalizovala se: *mrzný* znamenalo malomocný na rozdíl od *mrzký, mrzatý*, což obojí znamenalo hnusný.

Ve třetí skupině jsou přípony, které po připojení ke společnému základu vytvářejí každá samostatný význam. Charakteristickou skupinu tvoří přípony těch adjektiv, která se tvořila od slovesných participií. Mají tedy, jak už předurčuje jejich původ, dějový význam a tvoří se příponou *-í: vedle mluvný* (výmluvný) existovalo *mluvící* (mluvící), vedle *běžní* (nestálý) *běžící* (jsoucí v běhu, běžící), vedle *nadějný* bylo *nadějící* (doufající), vedle *bojatý* (bojácný) bylo *bojící* (bojící se) atd.

Od slovesných základů bylo možno utvořit rovněž adjektiva vyjadřující schopnost, způsobilost k něčemu. Tak vedle *jedlý* (žeroucí dobytek — vyjádření děje zpřídavněm participiem l-ovým bylo řídké) existovalo *jedlný* (k jídlu vhodný, poživatelý).

Význam možnosti děje (nebo nutnosti) bylo možno utvořit příponou *-etný: hniletý* (břiemě tělesné, hnileté = hnilobě podrobené), *hnilý* (shnilý, hnisající).

Větším počtem přípon se tvořil význam větší intenzity vlastnosti. Nešlo tu o stupňování, tedy o porovnávání míry vlastnosti s partnerem, který je nositelem téže vlastnosti. Na rozdíl od tohoto poměrného stupňování šlo o stupňování naprosté neboli elaci. K vyjádření takto stupňované vlastnosti se používaly přípony zveličující i zdrobňující. Např. vedle *milosrdný* existovalo *milosrdníci* (větší míra vlastnosti), vedle *drahý* bylo *drahící* (předrahy) a srov. dále příklady jako *divúci* (div divoucí), *čistúci* (čistoučký), *nedokonagúci* (nekonečný). Jde patrně o prastarý elativní typ, mající paralely v hetitštině (srov. V. Machek, Nochmals über die Adjektivdubletten auf *-ont im Slawischen, ZSL 6 (1961), 579—587). Ve stejném významu, s odstínem zdrobnění, se používaly přípony *-útký: milútký, milý, měkkútký, měkký, celútký, celý* (úplný, zdravý); *-účký: drobnúčký, drobný* (malý, skrovný, jemný); *-ičký, -itký: kračíčký, kratitký, krátký; -ký, -ěčký: jedínký, jedínečký, jedíný; -íci: hubeničí* (hodně hubený, hubeňoučký), *hubený* (hubený, ubohý).

Ostatní přípony potřebné pro vyjadřování konkrétních významů často měly svůj původ v příponách, které měly širší význam (*-ový, -ovitý*, viz dále), nebo přípony s významem dosud nediferencovaným svůj význam v některých případech zúžily, začalo se jich používat v protikladu k jiným příponám, a tak se vyvinula jejich významová specifičnost.

Příklady: *-ový -ovitý: hnátový* (z hnátů), *hnátovitý pacholek* (= s dlouhýma nohama),

-ovatý: *dolovatý* (důlkovatý), *dolový* (z důl, šachta). Obě přípony mají význam o plývání něčím (srov. dále).

Některé užší významy přípony *-ný*: oplývání něčím: vedle *ľudský*, *ľudový* s dnešním významem existovalo *ľudný* s významem lidnatý; význam určenosti, účelu: *korábový* (okno = okno z korábu), *korábný* (přístav = přístav pro koráby), *lovový* (trud = námaha při lovu), *lovný pes*, *pták* (určení pro lov); význam podobnosti: *chlebový* (*kuora*), *chlebný pokrm* (pokrm na způsob chleba, podobný chlebu). Širší i užší významy přípony *-ný* souvisejí zřejmě s její produktivností, kterou si tato přípona zachovala dodnes. Je zajímavé, že tam, kde má přípona *-ný* užší význam, je u téhož základu použito pro širší význam přípony *-ový*: *korábový*, *korábný*. Tato přípona byla a je však rovněž velmi produktivní a může mít i své užší významy (původ z nějaké látky, podobnost). Obě přípony se někdy suplovaly, ovšem v obráceném poměru. Kde přípona *-ný* měla užší význam, měla *-ový* význam širší (*korábný*, *korábový* — srov. výše) a kde měla přípona *-ný* širší význam, tam měla přípona *-ový* význam užší (*charpený květ*, *charpová barva*). Druhý případ však byl méně častý.

Význam oplývání něčím se kromě uvedených přípon *-ovitý*, *-ovatý*, *-ný* vyjadřoval hlavně příponou *-atý* (přípony *-ovitý* a *-ovatý* jsou jistou její variantou): *hornatý* (púšce), *hrdlatý* (opatřený velkým hrdlem, přeneseně křikloun); *-itý*: *klobučitý* (opatřený kloboukem), *helmítý* (bojovník mající helmu), *hrdlitý* (opatřený hrdlem — sklenice), *hřebenitý* (mající podobu hřebene — skála). Uvedený význam bylo možno vyjádřit dále příponami *-lavý*, *-livý*: *kostlavý*, *kostlivý*. Je však možné, že vždy nešlo o význam úplně totožný s předchozím. Na rozdíl např. od přípony *-atý*, která označuje spíše větší míru vlastnosti, přípona *-lavý*, *-livý* znamená menší míru vlastnění něčeho, oplývání něčím. (Srov. slovenské chorľavý = člověk slabšího zdraví.) Tento odstín významu mohl vzniknout na pozadí adjektiv s významem menší míry vlastnosti jako *bělavý*, *návolavý* (trochu bílý, trochu hrbatý), kde však *-l-* patří ke kořeni slova.

Význam podobnosti se vyjadřoval příponou *-atý*: *myšatý* (barva = myší barva) vedle *myší* (tuk).

Význam účelový se vyjadřoval příponou *-cí*: proti adjektivu *kázaný* (způsobný) existovalo adjektivum *kázací* (kniha, tj. knihy ke kázání).

Ustálení určité přípony pro jediný význam mohla způsobit polysémnost základu: *listnatý* (dřevo listy mající), *listovní* (listin se týkající).

Typy uvedené ve třetí skupině se do nové češtiny změnilo jen málo (některé zdrodněliny, některé případy vyjadřování významu oplývati něčím atd.).

Samostatné významy vyjadřované zvláštními příponami v druhé a třetí skupině se do nové češtiny v podstatě nezměnily. Základní prostředky pro jejich vyjádření zůstaly rovněž téměř stejné.

Úkolem příspěvku bylo ukázat některé vývojové cesty, kterými prošlo tvoření přídavných jmen v češtině. Nešlo tu o vypočítání výrazových prostředků, jejichž pomocí se adjektiva tvořila, nýbrž o ukázkou, jaká byla situace ve vyjadřování různých významů adjektiv. Že se lišila od situace dnešní, o tom svědčí řada uvedených dokladů, hlavně však celá první skupina přípon, které byly do jisté míry mezi sebou zaměnitelné. Zaměnitelnost přípon v současné češtině existuje v daleko menší míře a dá se říci, že nepřechází hranice určitého úzu, určitého typu tvoření. Neexistují však tak pevné hranice jako u substantiv.

Významy, které už ve staré češtině vyžadovaly do jisté míry samostatný a specifický výrazový prostředek, byly tyto: dějovost (schopnost, způsobnost k něčemu,

nutnost něčeho), větší či menší míra vlastnosti, oplývání nějakým předmětem, podobnost, účel, místo nebo původ.

Z přehledu je patrné, že v podstatě všechny základní významy už měly ve staré češtině prostředky pro své vyjádření, kterými se odlišovaly od ostatních majících stejný základ. Některé tvořily už slootovorné typy, jiné se dotvářely.

Během dalšího vývoje došlo tedy k ustálení výrazových prostředků u existujících slootovorných typů a k další diferenciaci některých významů. Celá první skupina přípon se rozdělila a vyjadřuje dnes významy zcela určité.

Na rozdíl od kolísání při použití některých přípon ve staré češtině existuje sice v nové češtině řada přípon, jejichž pomocí se vyjadřuje více významů, avšak i tato „fluktuace“ je v podstatě ustálená a stává se součástí určitého slootovorného typu.

